

ΝΕΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ ΚΑΙ ΑΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ

Ἀνάτυπο

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Γ', ΤΕΥΧΟΣ 38
ΡΕΘΥΜΝΟ 2020

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΣ, ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

*Διδάσκοντας για την Παναγία
και την Ὁρθόδοξη Χριστιανική Θρησκεία
στό νηπιαγωγείο*

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΟ ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟ

ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ στό νηπιαγωγείο είναι ἀπό τὰ πιό ἐνδιαφέροντα ζητήματα τῆς διδασκαλίας τῶν κοινωνικῶν καί ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν. Βασικὲς περιοχὲς τῶν ἀναλυτικῶν προγραμμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ νηπιαγωγείου ἀποτελοῦσαν οἱ ἀναφορὲς σὲ θρησκευτικὰ θέματα, ἡ ἐκμάθηση προσευχῶν καί ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν ἑορτῶν μαζί μὲ τίς σχετικὲς λαογραφικὲς καί λατρευτικὲς συνήθειες¹. Ἡ ἠθικὴ καί θρησκευτικὴ ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν ἀποτελεῖ ἀπὸ τοὺς κύριους στόχους τῶν ἀναλυτικῶν προγραμμάτων μέχρι τὴ δεκαετία τοῦ 1990, ὅποτε μὲ τὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τοῦ 1989 δίδεται μικρότερη ἔμφαση στὴ θρησκευτικὴ ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ, τονίζοντας κυρίως τὴν ἐπαφή του μὲ τὴν ὀρθόδοξη λατρεία καί πίστη καί τὰ ἐθιμικὰ στοιχεῖα τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς παράδοσης². Στὸ Δ.Ε.Π.Π.Σ. γιὰ τὸ νηπιαγωγείο ἡ διδασκαλία θρησκευτικῶν θεμάτων ἐντάσσεται στὴν ἐνότητα *Παιδὶ καί Ἀνθρωπογενὲς περιβάλλον* καί στόχο ἔχει τὴ γνώση τῶν θρησκευτικῶν παραδό-

1. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ 2016.

2. ΒΑΪΡΙΝΟΥ ΚΑΙ ΚΑΜΑΡΟΥΓΗΣ 2003.

σεων και την ανάπτυξη συναισθημάτων αγάπης και αδελφότητας για όλα τα πλάσματα της γης³. Το Δ.Ε.Π.Π.Σ. για το νηπιαγωγείο εφαρμόζει τη διαθεματική προσέγγιση⁴ και αποτελείται από πέντε ευρύτερα γνωστικά αντικείμενα: 1) Παιδί και Γλώσσα (προφορική επικοινωνία, ανάγνωση, γραφή και γραπτή επικοινωνία), 2) Παιδί και Μαθηματικά, 3) Παιδί και Περιβάλλον (Ανθρωπογενές περιβάλλον, Φυσικό Περιβάλλον), 4) Παιδί, Δημιουργία και Έκφραση (Εικαστικά, Δραματική Τέχνη, Φυσική Άγωγή, Μουσική) και 5) Παιδί και Πληροφορική. Προτείνεται όλες οι δραστηριότητες, ομαδικές και ατομικές, να ξεκινούν από τις προηγούμενες γνώσεις και τις ανάγκες των παιδιών. Να ενεργοποιούν τη δημιουργικότητα, την ανταλλαγή ιδεών και να οδηγούν σε νέες γνώσεις⁵. Τα θέματα πρέπει να ενδιαφέρουν τα παιδιά, τα οποία επιλέγουν τρόπους, υλικά, μέσα για να μελετήσουν κάθε θέμα. Έτσι, τα γεγονότα, τα φαινόμενα, οι έννοιες, οι διαδικασίες που εξετάζονται στο πλαίσιο των Κ.Σ. προσεγγίζονται διαθεματικά, δηλαδή μέσα από ποικίλα θέματα. Κάθε θέμα που μπορεί να άπτεται κυρίως των Κ.Σ. είναι δυνατόν να προσεγγίζεται και μέσα από διαδικασίες και γνώσεις που εντάσσονται σε άλλους κλάδους σπουδών του Δ.Ε.Π.Π.Σ. –όπως ή Γλώσσα, τα Μαθηματικά, ή γνώση του Φυσικού Περιβάλλοντος, ή Πληροφορική, οι εφαρμογές της Αισθητικής Άγωγης– επιτυγχάνοντας αντίστοιχους στόχους⁶. Έπομένως, οι έννοιες των Κ.Σ. προσεγγίζονται μέσα από κατάλληλα επιλεγμένα θέματα (διαθεματικά) και κάθε θέμα είναι δυνατόν να προσεγγίζεται με δραστηριότητες από ποικίλους κλάδους σπουδών (διακλαδικά) «φωτίζοντας» διάφορες πτυχές του⁷. Στο Πρόγραμμα Σπουδών για το νηπιαγωγείο που εκδόθηκε από το Ίνστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής το 2014 και δεν ακυρώνει ούτε αντικαθιστά το Δ.Ε.Π.Π.Σ., η προσέγγιση θρησκευτικών θεμάτων γίνεται μέσα από τη συζήτηση θρησκευτικών έορτών και εθίμων⁸.

3. ΥΠ.Ε.Π.Θ.–Π.Ι. 2003.

4. ΧΡΥΣΑΦΙΔΗΣ 2009.

5. ΥΠ.Ε.Π.Θ.–Π.Ι. 2003.

6. ΝΤΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΣΟΥΛΟΓΛΟΥ 2007.

7. ΧΡΥΣΑΦΙΔΗΣ 2009, 23-24· ΣΦΥΡΟΕΡΑ 2002.

8. Ι.Ε.Π. 2014.

Κ.
 χρ
 τή
 όλ
 τ
 όν
 έθ
 το
 διδ
 τ
 τ
 διδ
 χρ
 Θε
 μέ
 οί
 αγα
 τέ
 με
 παι
 δικ
 προ
 άλλ
 τή
 σε
 βου
 τρι
 γητ
 στο
 γνώ
 από

Ἡ γνώση τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων ποῦ ἀναφέρονται στὴ χριστιανικὴ πίστη, λατρεία καὶ στὰ ἀνάλογα ἔθιμα συνδέεται ρητὰ μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν συναισθημάτων ἀγάπης καὶ ἀδελφοσύνης μεταξὺ ὄλων τῶν ἀνθρώπων καὶ πρὸς ὅλα τὰ πλάσματα τῆς γῆς, ἀναδεικνύοντας τὸ μέγιστο μήνυμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὴν ἀγάπη πρὸς κάθε ἀνθρώπινο ὄν καὶ πρὸς τὸ περιβάλλον. Ἐδῶ οἱ χριστιανικὲς ἐορτὲς καὶ τὰ σχετικὰ ἔθιμα ἀποτελοῦν σημεῖο ἐκκίνησης γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ συναισθήματος τῆς ἀγάπης πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους⁹.

Ἐπομένως καὶ ἡ προετοιμασία τῶν μελλοντικῶν νηπιαγωγῶν γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν πρέπει νὰ ἀποτελεῖ σημαντικό μέρος τῶν σπουδῶν τους. Στὸ πλαίσιο τῆς πρακτικῆς ἄσκησης τῶν φοιτητῶν/τριῶν σὲ νηπιαγωγεία τοῦ Ρεθύμνου σχεδιάσαμε καὶ ὑλοποιήσαμε διδασκαλίες γιὰ τὴν Παναγία καὶ τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς θρησκείας. Ἀφορμὴ ἀποτελέσει ἡ ἐορτὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (21 Νοεμβρίου). Τὸ ὄνομα *Μαρία* εἶναι ἓνα πολὺ διαδεδομένο γυναικεῖο ὄνομα στὴν Ἑλλάδα, ὥστε πολλὰ παιδιὰ ἔχουν στὴν οἰκογένειά τους κάποια νὰ ἐορτάζει καὶ ἀρκετὲς μαθήτριες τοῦ νηπιαγωγείου ἐορτάζουν οἱ ἴδιες. Στὴ διάρκεια μιᾶς ἐβδομάδας, οἱ φοιτητὲς/τριες δίδαξαν γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Παναγίας, τὴ χριστιανικὴ Ἐκκλησία, μερικὰ ἀπὸ τὰ μυστήρια, ὅπως ὁ γάμος, ἡ βάπτισις, ἡ θεία κοινωνία. Τὰ παιδιὰ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν τέχνη τῆς ἀγιογραφίας, δημιούργησαν τὶς δικές τους εἰκόνες, συζήτησαν γιὰ τὸ πῶς νιώθουν γιὰ τὸν Θεό, γιὰ τὶς προσευχές τους καὶ τί ζητοῦν σὲ αὐτὲς γιὰ τὰ ἴδια, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ συνέθεσαν δική τους προσευχὴ καὶ συζήτησαν τὴν ἔννοια τῆς Ἀγάπης στὸν Χριστιανισμό. Ἐπίσης, ἀναφέρθηκαν καὶ σὲ ἄλλες θρησκείες (Ἰσλαμισμό, Ἑβραϊσμό, Βουδισμό), γιὰ νὰ καταλάβουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι πιστεύουν σὲ διαφορετικοὺς θεοὺς. Οἱ φοιτητὲς/τριες σχεδίασαν τὶς διδασκαλίες τους μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἐπόπτη καθηγητῆ καὶ τῶν νηπιαγωγῶν τῶν νηπιαγωγείων ὅπου δίδασκαν. Βασικὰ στοιχεῖα τοῦ σχεδιασμοῦ ἦταν ἡ ἀξιοποίηση καὶ ἐπέκταση τῶν σχετικῶν γνώσεων καὶ ἐμπειριῶν τῶν παιδιῶν ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία μέσα ἀπὸ πολυεπιστημονικὴ/διακλαδικὴ προσέγγισις, ἢ ἔμφασις στὸ μήνυμα

9. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ 2013.

τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης καὶ ἡ ἀναφορὰ σὲ ἄλλες θρησκείες. Κάθε διδασκαλία ἀκολουθοῦσε διαφορετικὸ σχέδιο, προσαρμοσμένο στὶς ἀνάγκες καὶ στὰ ἐνδιαφέροντα τῶν παιδιῶν τοῦ νηπιαγωγείου ὅπου ὑλοποιοῦταν /ἐφαρμοζόταν. Οἱ ὥρες διδασκαλίας ἐκτείνονταν ἀπὸ 09:00-10:15 καὶ 11:00-12:15 καὶ περιλάμβαναν τέσσερις προσχεδιασμένες δραστηριότητες κάθε ἡμέρα, οἱ ὁποῖες συχνὰ ἀναδιαμορφώνονταν μὲ βάση τὶς ἀνάγκες τῶν παιδιῶν.

ΣΚΟΠΟΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σκοπὸς τῆς εἰσήγησης αὐτῆς εἶναι νὰ προτείνει νέους τρόπους διδασκαλίας τῶν Θρησκευτικῶν στὸ νηπιαγωγεῖο. Ἡ ἀξιολόγηση κάθε διδασκαλίας ἀποτελεῖ βασικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀναδιαμόρφωση καὶ βελτίωσή της. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἐπιχειροῦμε μὲ αὐτὴ τὴν ἐργασία μίᾶ ἀξιολόγηση τῆς διδασκαλίας γιὰ τὴν Παναγία καὶ τὴν Ὁρθόδοξη Θρησκεία ποὺ σχεδίασαν καὶ ὑλοποίησαν οἱ φοιτητὲς/τριες.

Συγκεκριμένα, στὴν ἐργασία μας θὰ παρουσιάσουμε τὰ ἀποτελέσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τῶν σχεδίων διδασκαλίας τῶν φοιτητῶν/τριῶν, τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσονταν πρὶν τὴν ἔναρξη τῆς διδασκαλίας, ἀνασχεδιάζονταν (ὅπου ὑπῆρχε ἀνάγκη) κατὰ τὴν ὑλοποίησή της καὶ συμπληρώνονταν ὡς πρὸς τὴν ἐπίτευξη τῶν διδακτικῶν στόχων μετὰ τὴν ὀλοκλήρωσή της. Δηλαδή, οἱ φοιτητὲς/τριες σχεδίαζαν, ὑλοποιοῦσαν καὶ ἀξιολογοῦσαν τὴ διδασκαλία τους μὲ βάση τὰ σχέδια διδασκαλίας ποὺ εἶχαν διαμορφώσει. Αὐτὰ τὰ σχέδια διδασκαλίας τὰ μελετήσαμε μὲ τὴ μέθοδο τῆς μελέτης περιεχομένου (content analysis)¹⁰. Συγκεκριμένα, ἐπεξεργαστήκαμε εἴκοσι σχέδια διδασκαλιῶν (document study) ἀντίστοιχων φοιτητῶν/τριῶν ποὺ δίδαξαν τὸ συγκεκριμένο θέμα σὲ ἀντίστοιχα τμήματα νηπιαγωγείων τοῦ Ρεθύμνου¹¹. Διερευνήσαμε τρεῖς μεγάλες ξεχωριστὲς ἐνότητες: α. εἶδη καὶ περιεχόμενο δραστηριοτήτων σύμφωνα

10. NEUENDORF 2002.

11. MERTENS 1998.

δα-
κες
ταν
και
ριό-
τις

με τὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τοῦ νηπιαγωγείου, β. στόχοι τοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος ποὺ προσεγγίστηκαν, γ. ἀξιολόγηση τῆς διδασκαλίας ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπίτευξη τῶν στόχων, τὴν καταλληλότητα περιεχομένου καὶ μέσων, τὴ συμμετοχὴ τῶν μαθητῶν καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς τάξης, τὴν αὐτο-ἀξιολόγηση τῆς διδάσκουσας φοιτήτριας. Γιὰ κάθε ἐνότητα διαμορφώσαμε ξεχωριστὲς θεματικὲς κατηγορίες καὶ ὑποκατηγορίες, στίς ὁποῖες ἐντάσσονταν τὰ ἀντίστοιχα στοιχεῖα τῶν σχεδίων διδασκαλίας, μὲ μονάδα ἀνάλυσης τὸ θέμα. Τὰ ἀποτελέσματα παρουσιάζονται τόσο μὲ ποσοτικοποίηση τῶν σχετικῶν κατηγοριῶν ὅσο καὶ μὲ παρουσίαση χαρακτηριστικῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ σχέδια διδασκαλίας.

γκα-
γκα-
ιώσῃ
ολό-
ποῦ

ΤΑ ΕΙΣΟΔΙΑ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ: ΘΕΟΛΟΓΙΚῆ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ματα
τῶν
σκα-
ῆ της
μετὰ
ῶσαν
κλίας
με μὲ
μένα,
ιστοι-
τοιχα
γάλες
φωνα

Τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου κατέχει ἰδιαιτέρως ἐξέχουσα θέση τόσο στὴν Ὀρθόδοξη Θεολογικὴ Παράδοση καὶ διδασκαλία ὅσο καὶ στὴ λαϊκὴ εὐσέβεια. Ἀκολουθεῖται μιὰ μεσότητα ὡς πρὸς τὴν τιμὴ πρὸς αὐτὴν σὲ σχέση μὲ τὴν ὑπερβολὴ τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ, ὅπου τὴν ἀνάγει σὲ μιὰ ἰσοτιμία τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὅσο καὶ μὲ τὴν ὑποτίμηση τῆς Προτεσταντικῆς Θεολογίας. Τὸ σύγγραμμα ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο περιγράφει λεπτομέρειες γιὰ τὴ Θεοτόκο Μαρία ἀνήκει στὰ Ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια καὶ εἶναι τὸ Πρωτευαγγέλιο τοῦ Ἰακώβου. Ὑπάρχουν ὅμως πολλὰ σημεῖα ποὺ ἀμφισβητοῦν καὶ τὸν συντάκτη, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ αὐτοτελὲς κείμενο. Παρόλα αὐτὰ ὅλα τὰ κείμενα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὸν 6ο αἰῶνα, ὁπότε καὶ καθιερώνονται οἱ ἑορτὲς πρὸς τιμὴν τῆς Θεοτόκου, ἔχουν γιὰ πηγὴ τους τὸ Πρωτευαγγέλιο τοῦ Ἰακώβου, τὸ ἴδιο καὶ ἡ ὕμνογραφία, ὅπως καὶ ἡ εἰκονογραφία. Οἱ Ὀμιλίες πρὸς τιμὴν της παρουσιάζουν πολλὰ ρητορικὰ σχήματα, πλεονασμὸ στὸν λόγο τους καὶ μακρολογία. Κάτι ἐπίσης ποὺ παρατηρεῖται ὡς ἰδιαιτέρο χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι οἱ θεομητορικὲς Ὀμιλίες κατατάσσονται σὲ ὁμάδες τῶν δύο ἢ τριῶν γιὰ κάθε θέμα ἑορτῆς¹².

12. ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΣ 2019.

Τὰ Εἰσόδια ἀποτελοῦν συνέχεια τοῦ θαυματουργικοῦ γεγονότος τῆς Σύλληψης καὶ Γέννησης τῆς Παναγίας ἀπὸ τῆ μητέρα της Ἄννα καὶ τὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ ὄνειδισμοῦ τῆς ἀτεκνίας τῶν γονιῶν της. Ἡ ἀτεκνία ὡς ὄνειδισμὸς ἀπὸ πλευρᾶς τῶν Ἰουδαίων ἦταν μιὰ πρόφαση καὶ ὄχι κάτι ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὰ ἱερά κείμενα ἢ τίς θεῖες ἐντολές οἰκείας γνώμης εὔρημα καὶ οἰκείους γράμμασι κείμενον. Ὀφειλόταν στὴν ἀντίληψη ποὺ εἶχαν γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τῆς φυλῆς τους καὶ στὴν ἀναγκαιότητα τῆς διαί-
 ὰνισης τῆς ἰουδαϊκῆς ἐθνότητος ἀνατρέχοντας στὴ συμφωνία Ἀβραὰμ καὶ Θεοῦ. Αὐτὴν τὴν ἀντίληψη περιφρονοῦσε ἡ Θεομήτωρ Ἄννα καὶ μὲ ταπείνωση καὶ ὑπομονὴ ἀντιμετώπιζε τίς προκλήσεις τῶν Ἰουδαίων. Ὁ Ἰωακεὶμ ἐπίσης, μετὰ τὴν πρόκληση ποὺ δέχτηκε γιὰ τὴν ἀτεκνία του, καταφεύγει σὲ ἐρημικὴ τοποθεσία, προσεύχεται στὸν Θεὸ καὶ ἀντιμε-
 τωπίζει ἔτσι ἀπὸ πλευρᾶς του τὸν χλευασμὸ τῶν συμπατριωτῶν του¹³.

Ἡ εἴσοδος τῆς Παρθένου Μαρίας στὸν Ναὸ γίνεται ὅταν αὐτὴ ἔφτασε τριῶν ἐτῶν καὶ ἀφοῦ εἶχε ἐξαλειφθεῖ ἡ ντροπὴ ἀπὸ τοὺς γονεῖς της. Ἄγνές κόρες τῶν Ἑβραίων, κρατώντας λαμπάδες στὰ χέρια, τὴν ὀδήγη-
 σαν στὸν Ναό. Τὴν παρέλαβε ἐκεῖ ὁ ἀρχιερέας καὶ τὴν τοποθέτησε στὰ Ἅγια τῶν Ἁγίων. Ἡ διήγησις, θέλοντας νὰ δείξει ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμία ἐπαφὴ ἢ ἐπίδραση ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ περιβάλλον, λέει ὅτι τρεφόταν ἀπὸ χέρι ἀγγέλου¹⁴.

Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου συνδέονται ἐπιπλέον καὶ αὐτὰ μὲ τὴ ζωὴ τῶν Προπατόρων Ἀδὰμ καὶ Εὕας. Αὐτοὶ ὀδηγήθηκαν μακριὰ ἀπὸ τὸν Θεὸ ἐξαιτίας τῆς πανουργίας τοῦ Διαβόλου. Ὁ Θεὸς ὅμως ἐπιθυμεῖ τὴ
 θεραπεία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Θεοτόκος Μαρία γίνεται ἡ ἀρχὴ τοῦ σχεδίου τῆς
 θεραπείας, δηλαδὴ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπινου γένους.

Ἡ εἴσοδος τῆς στὰ Ἅγια τῶν Ἁγίων χαρακτηρίζεται ὡς ἡ πρώτη νίκη γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Παράδεισος χάθηκε ἀπὸ μιὰ γυναίκα καὶ
 ἀπὸ μιὰ γυναίκα ἀνοίγει πάλι γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Ἡ πραγματοποίησις τοῦ
 σχεδίου σωτηρίας τοῦ Θεοῦ ξεκινάει μὲ τὴν ἐκδήλωσις πίστεως τοῦ Ἰωακεὶμ καὶ τῆς Ἄννας στὶς ἐντολές τοῦ Θεοῦ. Ὁ ὀρισμὸς τῆς πίστεως
 στὸν Ἀπόστολο Παῦλο εἶναι: Πίστις ἐστὶν ἐλπίζομένων ἢ ὑπόστασις, πραγ-

13. ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΣ 2019.

14. TISCHENDORF 1853.

15. Γε

16. Γε

17. Στ

μάτων έλεγχος οὐ βλεπομένων (Έβρ. 11, 1). Οἱ Προφῆτες λοιπὸν εἶχαν πίστη γιὰ ὅσα προμήνυαν γιὰ τὸ μέλλον. Τὰ ἐλπιζόμενα δὲν εἶναι ἀνύπαρκτα, οὔτε ἀνυπόστατα, ἀλλὰ συγκεκριμένα. Ἡ σταθερότητα στὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ πραγματοποιηθεῖ ἓνα γεγονὸς εἶναι ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπίτευξή του. Ἡ Παναγία γίνεται λοιπὸν ἡ αἰτία τῆς ἀνάπλασης καὶ τῆς ἀναγέννησής μας, δηλαδὴ τῆς ἐπαναφορᾶς τοῦ κατ' εἰκόνα, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀμαυρωθεῖ στὴν προηγούμενη κατάστασή του. Γίνεται ἡ ἀρχὴ τῆς σωτηρίας. Μπορεῖ νὰ ἐκπληρώθηκαν πολλά, ἀλλὰ νὰ μὴν ὀλοκληρώθηκε τὸ σχέδιο τοῦ ἀνακαινισμού, τὸ ὁποῖο θὰ πραγματοποιηθεῖ στὴ Δευτέρα Παρουσία ὀριστικά. Τὸ παρελθὸν ὅμως προϋποθέτει τὸ μέλλον. Ὅλα αὐτὰ ποὺ ἔγιναν ἦταν κάποτε ἐλπιζόμενα. Μὲ τὴν πίστη ὅμως ἔγιναν πραγματικότητας. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο θὰ συμβοῦν καὶ ὅσα ἀναμένουμε¹⁵.

Ἡ ἡλικία τῶν τριῶν ἐτῶν συμβολίζει καὶ προτυπώνει τὰ πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας, γι' αὐτὸ ἐπιλέχθηκε τότε νὰ ὀδηγηθεῖ στὸν Ναό. Ὁ ρόλος στὰ Εἰσόδια ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν Ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τονίζεται ὅτι ἀπὸ μιὰ ἄσπιλη καὶ ἀμόλυντη γυναίκα ἔπρεπε νὰ γεννηθεῖ ὁ Μεσσίας. Τὸ γεγονὸς ὅτι δίνει σάρκα στὸν Θεὸ ἐξηγεῖ καὶ τὸ πῶς τρεφόταν ἀπὸ χέρι ἀγγέλου¹⁶. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ δύο ὑπερφυσικά καὶ θαυματουργικά γεγονότα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐξηγοῦνται λογικά¹⁷.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στὴ συνέχεια παρουσιάζονται τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας ἀνὰ ἐρευνητικὴ ἐνότητα. Σὲ κάθε ἐνότητα γίνεται ποσοτικὴ καὶ ποιοτικὴ παρουσίαση τῶν ἀναφορῶν ποὺ ἐντοπίστηκαν, κατανεμημένων στὶς ἐπιμέρους θεματικὲς κατηγορίες καὶ ὑποκατηγορίες, ὅπως αὐτὲς προέκυψαν ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν σχεδίων διδασκαλίας. Ἔτσι, μετὰ ἀπὸ κάθε πίνακα θὰ

15. Γεώργιος Νικομηδεῖας, P.G. 100, 1405AB. ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΣ 2019

16. Γεώργιος Νικομηδεῖας, P.G. 100, 1425A-1432CD.

17. ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΣ 2019.

ἀναφέρονται, θὰ ἐπεξηγοῦνται οἱ θεματικές κατηγορίες ποὺ παρουσιάζονται σὲ αὐτὸν καὶ θὰ ἐμπλουτίζονται μὲ σχετικὰ ἀποσπάσματα τῶν σχεδίων διδασκαλίας.

Ἐρευνητική ἐνότητα: Δραστηριότητες διδασκαλίας

Στὴ συνέχεια παρουσιάζονται τὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἀφοροῦν τὸ εἶδος τῶν δραστηριοτήτων ποὺ δίδαξαν οἱ φοιτητές/τριες, κατανεμημένες κατὰ πρόγραμμα σπουδῶν τοῦ Δ.Ε.Π.Π.Σ. Στὸν Πίνακα 1 ἀναφέρονται οἱ ὑποκατηγορίες στὶς ὁποῖες ἐντάσσονται οἱ δραστηριότητες ποὺ ἀναπτύχθηκαν καὶ στὴν ποιοτική παρουσίαση ποὺ ἀκολουθεῖ ἀναφέρονται οἱ τίτλοι ἐνδεικτικῶν δραστηριοτήτων ἀπὸ τὰ σχέδια διδασκαλίας τῶν φοιτητριῶν.

Στὸ πλαίσιο τῆς διδασκαλίας τους, οἱ φοιτητές/τριες σχεδίασαν καὶ ὑλοποίησαν ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ δραστηριοτήτων (περίπου τρεῖς-τέσσερις δραστηριότητες ἀνὰ ἡμέρα διδασκαλίας). Πρόκειται γιὰ μία μεγάλη ποικιλία δραστηριοτήτων, οἱ ὁποῖες ἐκτείνονται σὲ ὅλα τὰ μέρη τοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος τοῦ νηπιαγωγείου.

Εἶναι προφανές ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος καταλαμβάνουν δραστηριότητες διδασκαλίας ἀπὸ τὸ ἀνθρωπογενές περιβάλλον, ὅπου ἐντάσσεται ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν θεμάτων. Κυρίαρχες εἶναι οἱ δραστηριότητες ποὺ ἀφοροῦν τὴ διδασκαλία σχετικὰ μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ κεντρικὸ στοιχεῖο τοῦ σχεδίου διδασκαλίας, γιὰ τὸν Ἰησοῦ, τοὺς Ἁγίους τῆς Ἐκκλησίας («Οἱ Ἅγιοι τῆς Ἐκκλησίας μας» Σ.Δ.11) καὶ γιὰ τὰ Μυστήρια. Ἡ σύνδεση τῶν Ἁγίων μὲ τὰ ὀνόματα τῶν παιδιῶν («Πῶς παίρνομε τὰ ὀνόματά μας» Σ.Δ.13) καὶ τῶν Μυστηρίων μὲ τὶς προσωπικὲς τους ἐμπειρίες ἀπὸ τὴν παρακολούθηση βαπτίσεων, γάμων, συμμετοχῆς στὴ Θεία Κοινωνία («Τί κάνουμε στὴν Ἐκκλησία» Σ.Δ.6, «Βάζουμε χρυσὸ δοντάκι» Σ.Δ.19) προσφέρει ἔντονη βιωματικὴ διάσταση στὴν ἐπεξεργασία καὶ μάθηση τοῦ συγκεκριμένου θέματος. Μὲ ἀφορμὴ τὴ γνωριμία μὲ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ὀρθόδοξης πίστεως γίνεται ἀναφορὰ καὶ σὲ ἄλλες θρησκευτικὲς (στὶς θεότητες, τὰ σύμβολα, τοὺς ναοὺς, τοὺς ἱερεῖς) («Τί πιστεύουν ἄλλοι ἄνθρωποι» Σ.Δ.15, «Ἄλλοι θεοί» Σ.Δ.2, «Οἱ Θεοὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων» Σ.Δ.7) ὥστε τὰ παιδιὰ

Πίνακας 1. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των αναφορών για τις δραστηριότητες που δίδαξαν οι φοιτητές/τριες, συνολικά και κατά πρόγραμμα σπουδών

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	ΑΑΥ	ΣΑΚ	Α%
<i>Παιδι και άνθρωπογενές περιβάλλον</i>			
Συζήτηση-διδασκαλία για την Παναγία	20	92	38,6
Συζήτηση-διδασκαλία για Ίησού Χριστό, Άγιους	16		
Συζήτηση-διδασκαλία για τὰ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας	23		
Συζήτηση-διδασκαλία για ἄλλες θρησκείες	25		
Ίστοριογραμμὴ με τὴ ζωὴ τῆς Παναγίας	5		
Ἐπίσκεψη σὲ ἐκκλησία	3		
<i>Παιδι και φυσικὸ περιβάλλον</i>			
Ἐργὰ ζωῶ τῶν θρησκειῶν	1	1	0,4
<i>Παιδι, δημιουργία και ἔκφραση</i>			
Κατασκευὴ εἰκόνας τῆς Παναγίας	16	85	35,7
Συζήτηση για εἰκόνες τῆς Παναγίας	5		
Κατασκευὴ Σταυροῦ, ναῶν	9		
Ζωγραφικὴ στοιχείων ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ και ἄλλες θρησκείες	24		
Κατασκευὴ δώρου για παιδιὰ ποὺ ἐορτάζουν	2		
Κινητικὸ παιχνίδι με μήνυμα φιλίας και ἀγάπης	5		
Παιχνίδια με κεριά	2		
Παιχνίδια κρυμμένου θησαυροῦ με στοιχεῖα θρησκειῶν	2		
Ἀναπαράσταση στιγμῶν ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς Παναγίας και χριστιανικῶν μυστηρίων	15		
Ἐκμάθηση τραγουδιῶν για τὴν Παναγία	3		
Ἀκρόαση ὕμνων ἀπὸ διαφορετικὲς θρησκείες	2		
<i>Παιδι και γλώσσα</i>			
Ἐκμάθηση προσευχῆς	19	45	19,0
Δημιουργία προσευχῆς	5		
Γνωριμία με τὰ προσωνύμια τῆς Παναγίας	3		
Δημιουργία βιβλίου για τὴ ζωὴ τῆς Παναγίας	3		
Γράμμα πρὸς τὸν Θεὸ / τὴν Παναγία	3		
Ἐκμάθηση γραμμάτων	6		
Συνταγὴ νηστισμιῶν φαγητῶν	2		
ΑΑΥ: Ἀριθμὸς αναφορῶν κατὰ ὑποκατηγορία. ΣΑΚ: Σύνολο αναφορῶν κατὰ κατηγορία. Α%: Ἀναλογία % στὸ γενικὸ σύνολο αναφορῶν.			

ΟΥΣΙ-
ΤΩΝ

Εἶδος
ιένες
μέρο-
; ποὺ
αφέ-
ισκα-

ν και
έσσε-
εγάλη
η τοῦ

τηριό-
εται ἢ
τηριό-
αγίας,

ς, για
μας»
α τῶν

τηρίων
ίσεων,

ησία»
ματικὴ
ματος.

ς γίνε-
κ, τοὺς

Ἄλλοι
παιδιὰ

Πίνακας 1. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των αναφορών για τις δραστηριότητες που δίδαξαν οι φοιτητές/τριες, συνολικά και κατά πρόγραμμα σπουδών (συνέχεια)			
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	ΑΑΥ	ΣΑΚ	Α%
<i>Παιδιά και γλώσσα</i>			
Άναγνωση παραβολών και λογοτεχνικών κειμένων με χριστιανικό μήνυμα	4		
<i>Παιδιά και μαθηματικά</i>			
Ταξινόμηση, αντιστοίχιση συμβόλων και στοιχείων διαφορετικών θρησκειών	12	14	5,9
Δημιουργία έορτολογίου	2		
<i>Παιδιά και πληροφορική</i>			
Χρήση e-book για την Παναγία	1	1	0,4
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΑΦΟΡΩΝ		238	100
ΑΑΥ: Άριθμος αναφορών κατά υποκατηγορία. ΣΑΚ: Σύνολο αναφορών κατά κατηγορία. Α%: Αναλογία % στο γενικό σύνολο αναφορών.			

άφενδός νά κατανοήσουν τήν παγκοσμιότητα τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καί ἀφετέρου νά σέβονται τοὺς ἄλλους πιστούς.

Ένας μεγάλος ἀριθμὸς δραστηριοτήτων ἀφορᾶ δραστηριότητες δημιουργίας καί κατασκευῆς εἰκαστικῶν ἔργων μὲ ποικίλες τεχνικές («Ζωγραφίστε ὅ,τι σᾶς ἄρεσε ἀπὸ τὶς θρησκείες ποὺ μάθαμε» Σ.Δ.3, «Δημιουργία μὲ τὴν τεχνικὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ καί τὴ χρήση πολὺ μικρῶν κομματιῶν χαρτιοῦ τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας» Σ.Δ.9, «Κατασκευὴ μὲ χαρτόνι ἑνὸς χριστιανικοῦ ναοῦ» Σ.Δ.8), ἢ προσέγγιση ἔργων χριστιανικῆς τέχνης μὲ ἐντοπισμὸ τῶν κύριων χαρακτηριστικῶν καί τεχνικῶν τους («Πῶς ζωγράφισαν οἱ ζωγράφοι τὴν Παναγία» Σ.Δ.4). Ἄρκετὰ συχνὰ συναντοῦμε καί δραστηριότητες ἀναπαράστασης σκηνῶν ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς Παναγίας («Ἀναπαριστοῦμε τὸν Εὐαγγελισμό» Σ.Δ.7) ἢ Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὰ ὁποῖα τὰ παιδιὰ ἔχουν ἐμπειρίες ἀπὸ τὸν στενὸ κοινωνικὸ τους περίγυρο («Γάμος στὸ νηπιαγωγεῖο μας» Σ.Δ.16, «Βαφτίζουμε τὸν Μανῶλη» Σ.Δ.18) καί τὰ ἔχουν συζητήσει νωρίτερα. Ἐπίσης, ἔμαθαν τραγούδια σχετικὰ μὲ τὸ θέμα («Τραγούδι γιὰ τὴν Παναγία» Σ.Δ.11) καί σύγκριναν θρησκευτικοὺς ὕμνους διαφορετικῶν θρησκειῶν («Ὑμνοὶ Χριστιανῶν καί μουσουλμάνων» Σ.Δ.4). Οἱ δραστηριότητες σχετικὲς μὲ τὴ φυσικὴ ἀγωγή καί τὴ σωματικὴ κίνηση

λόγω τοῦ θέματος ἦταν περιορισμένες σὲ παιχνίδια ποὺ προωθοῦσαν τὸ μήνυμα τῆς ἀγάπης («Ἀγαπῶ τὰ ἄλλα παιδιά» Σ.Δ.17) ἢ χρησιμοποιοῦσαν τὶς προσφερόμενες γνώσεις γιὰ κίνηση («Παχνίδι κρυμμένου θησαυροῦ μὲ τὶς θρησκείες» Σ.Δ.20).

Ἡ ἀνάγνωση κειμένων μὲ θρησκευτικὰ μηνύματα ἢ προσαρμοσμένων περικοπῶν τῶν Εὐαγγελίων καὶ ἰδιαίτερα τῶν παραβολῶν («Ὁ Χριστὸς μιλάει στοὺς ἀνθρώπους» Σ.Δ.16), ὅπως καὶ ἡ ἐκμάθηση προσευχῶν («Προσευχὴ στὴν Παναγία» Σ.Δ.5) μὲ πανανθρώπινα μηνύματα ἀποτελοῦν πολὺ συνηθισμένες δραστηριότητες στὴ διδασκαλία θρησκευτικῶν θεμάτων. Στὶς διδασκαλίες τῶν φοιτητῶν/τριῶν ὅμως, τὰ παιδιά συμμετεῖχαν σὲ πιὸ ἐνεργητικὲς μορφὲς μάθησης, καθὼς συνέθεσαν τὴ δική τους προσευχὴ γιὰ τὴν Παναγία («Προσεύχομαι στὴν Παναγία» Σ.Δ.7) ἢ γενικὰ γιὰ μὴ ἀναφερόμενο Θεό («Προσευχὴ στὸν Θεό» Σ.Δ.14), ἔγραψαν γράμματα στὸν Θεὸ ἢ στὴν Παναγία γιὰ ὅσα θέλουν νὰ προσφέρουν σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους («Τί ζητῶ ἀπὸ τὴν Παναγία» Σ.Δ.11, «Στέλνω γράμμα στὸν Θεό» Σ.Δ.2) καὶ δημιούργησαν «Τὸ βιβλίο τῆς Παναγίας» Σ.Δ.10, ἀποδίδοντας μὲ δικά τους λόγια καὶ ζωγραφιὲς στιγμὲς ἀπὸ τὴ ζωὴ της. Στὴν ἀνάπτυξη τοῦ λεξιλογίου τους καὶ τῆς κατανόησης τῆς παραγωγῆς τῶν λέξεων ἀποσκοποῦσε ἡ συζήτηση γιὰ τὰ προσωνύμια τῆς Παναγίας («Πῶς ὀνομάζουμε τὴν Παναγία» Σ.Δ. 13) καὶ στὴ γνῶση γραμμάτων ἀποσκοπεῖ ἡ ἐκμάθηση τοῦ ἀρχικοῦ γράμματος τοῦ ὀνόματός της («Μαθαίνω τὸ γράμμα π» Σ.Δ. 18).

Στὰ μαθηματικὰ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες ἦταν οἱ δραστηριότητες ἀντιστοίχισης καὶ ταξινόμησης ἀντίστοιχων μεταξὺ τους στοιχείων κάθε θρησκείας μὲ τὴ χρήση πίνακα διπλῆς εἰσόδου (π.χ. ὁ ναὸς στοὺς Χριστιανούς, στοὺς Μουσουλμάνους, στοὺς Ἑβραίους, ὁ ἱερέας στοὺς Χριστιανούς, στοὺς Μουσουλμάνους, στοὺς Ἑβραίους). Αὐτὴ ἡ δραστηριότητα ζητοῦσε τὴ συμμετοχὴ καὶ τὴν αὐτενέργεια τῶν παιδιῶν καὶ λειτουργοῦσε ὡς ἐπανάληψη καὶ ἀνακεφαλαίωση ὅσων εἶχαν μάθει γιὰ τὶς θρησκείες («Βρίσκω τί ταιριάζει» Σ.Δ. 9, «Χωρίζω τὶς Θρησκείες» Σ.Δ. 8).

Αντίθετα, δραστηριότητες ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ ἀπὸ τὴν πληροφορικὴ δὲν ἐντάχθηκαν σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ στὰ σχέδια διδασκαλίας, καθὼς ὁ ὑπολογιστὴς χρησιμοποιήθηκε περισσότερο ὡς ἐποπτικὸ μέσο.

Έρευνητική ένότητα: Στόχοι διδασκαλίας

Στή συνέχεια, στον Πίνακα 2, παρουσιάζονται οι στόχοι των διδασκαλιών των φοιτητών/τριών κατανεμημένοι κατά πρόγραμμα σπουδών του Δ.Ε.Π.Π.Σ. και στην ποιοτική παρουσίαση που ακολουθεί αναφέρονται οι ένδεικτικότεροι από αυτούς. Για λόγους καλύτερης παρουσίασης των σχετικών στοιχείων, πολλούς διαφοροποιημένους στόχους των επιμέρους διδασκαλιών τους συναιρέσαμε στον ευρύτερο κοινό στόχο και έτσι παρουσιάζονται παρακάτω.

Κατά τις διδασκαλίες τους οι φοιτητές/τριες επέλεξαν μία μεγάλη ποικιλία στόχων από τα προγράμματα του ΔΕΠΠΣ, που συνδέονται με το θέμα της διδασκαλίας.

Φυσικά, οι περισσότεροι στόχοι, αλλά και περισσότερο επαναλαμβανόμενοι κύριοι στόχοι κάθε διδασκαλίας από αυτές που εξετάζουμε συνδέονται με τη διδασκαλία σχετικά με την Παναγία, τον Ίησού, τους Άγιους, τα Μυστήρια της Έκκλησίας και στοιχεία της Ορθόδοξης Χριστιανικής Θρησκείας («Νά γνωρίσουν τη ζωή της Παναγίας» Σ.Δ.3, «Νά μάθουν για τον Χριστό» Σ.Δ.14, «Νά μάθουν για τη Βάπτισμα» Σ.Δ.7, «Νά γνωρίσουν χριστιανικές παραδόσεις» Σ.Δ.12), την πληροφόρηση για την ύπαρξη άλλων θρησκειών («Νά μάθουν για άλλες θρησκείες» Σ.Δ.19, «Νά γνωρίσουν τη θρησκεία των αρχαίων Έλλήνων» Σ.Δ.8, «Νά συζητήσουμε για τις θρησκείες των παιδιών της τάξης» Σ.Δ. 10), αλλά και το μήνυμα του Χριστιανισμού για αγάπη προς όλους («Νά μάθουν για τη χριστιανική αγάπη» Σ.Δ.2, «Νά κατανοήσουν το μήνυμα του Χριστού για την αγάπη» Σ.Δ.15).

Η ανάπτυξη της αποδοχής και συνεργασίας με τον άλλον αποτελεί στόχους που υλοποιούνταν κατά την υλοποίηση της διδασκαλίας μέσα από τη δράση των παιδιών σε μικρές ομάδες («Νά μπορούν να συνεργάζονται μεταξύ τους» Σ.Δ.11, «Νά αποτελούν μέλη μίας ομάδας», Σ.Δ.18).

Οι πολλοί και διαφορετικοί στόχοι από τον χώρο της Δημιουργίας και Έκφρασης οφείλονται στις ποικίλες δραστηριότητες ζωγραφικής και κατασκευών («Νά πειραματίζονται με διάφορα υλικά, να έπινουσαν τεχνικές» Σ.Δ.9, «Νά κάνουν καρτεπικολήσεις» Σ.Δ.17, «Νά χρησιμοποιούν με πολλούς τρόπους υλικά για κατασκευές» Σ.Δ.6). Η παρουσίαση και συζήτηση για έργα της θρησκευτικής τέχνης είχε ως στόχο

ΣΤΟ

Παι

Γνώ

Γνώ

Άγά

Άπο

Άνα:

Παιδ

Γνώ

Παιδ

Είκα

Γνω

Άνατ

Συμ

Άνατ

Έκμ

Άκρ

Παιδ

Έκμ

Έκμ

Έκμ

Δημι

Φων

Άκρ

Παιδ

Ταξιν

Παιδ

Ό υπ

ΓΕΝ

ΑΑΥ:

Α%: 2

Πίνακας 2. Απόλυτες και σχετικές συχνότητες των στόχων του σχεδίου διδασκαλίας των φοιτητών/τριών, συνολικά και κατά πρόγραμμα σπουδών

ΣΤΟΧΟΙ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ	ΑΑΥ	ΣΑΚ	Α%
<i>Παιδί και άνθρωπογενές περιβάλλον</i>			
Γνώση στοιχείων τής χριστιανικής θρησκείας	57	172	42,3
Γνώση στοιχείων άλλων θρησκειών	27		
Άγάπη προς όλους τους ανθρώπους	46		
Αποδοχή του άλλου	23		
Ανάπτυξη συνεργασίας	19		
<i>Παιδί και φυσικό περιβάλλον</i>			
Γνώση ζωντανών οργανισμών	1	1	0,2
<i>Παιδί, δημιουργία και έκφραση</i>			
Είκαστικές δημιουργίες με ποικίλες τεχνικές και ύλικά	58	99	24,3
Γνωριμία με έργα τέχνης	6		
Ανάπτυξη τής κινητικότητας	10		
Συμμετοχή σε παιχνίδια κανόνων	5		
Ανάπτυξη θεατρικής έκφρασης	15		
Έκμάθηση τραγουδιών	3		
Άκρόαση διαφορετικών μουσικών ειδών	2		
<i>Παιδί και γλώσσα</i>			
Ίκανότητα περιγραφής	30	120	29,5
Ίκανότητα διήγησης	48		
Έκμάθηση μικρών κειμένων	19		
Δημιουργία κειμένων	13		
Φωνολογική επίγνωση	6		
Άκρόαση και κατανόηση κειμένων	4		
<i>Παιδί και μαθηματικά</i>			
Ταξινομήσεις, ομαδοποιήσεις, αντιστοιχήσεις	14	14	3,5
<i>Παιδί και πληροφορική</i>			
Ό υπολογιστής ως έποπτικό μέσο	1	1	0,2
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΑΦΟΡΩΝ		407	100
ΑΑΥ: Αριθμός αναφορών κατά υποκατηγορία. ΣΑΚ: Σύνολο αναφορών κατά κατηγορία. Α%: Αναλογία % στο γενικό σύνολο αναφορών.			

τά παιδιά «Νὰ γνωρίσουν ἔργα τέχνης» Σ.Δ.11, «Νὰ γνωρίσουν ἔργα μεγάλων ζωγράφων» Σ.Δ.13. Ἐπίσης, ἡ ἀναπαράσταση σκηνῶν ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς Παναγίας ἢ Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως ἡ βάπτισις καὶ κυρίως ὁ γάμος, ὀδήγησαν στὴν ἐπιλογή στόχων ἀπὸ τὴ δραματικὴ τέχνη («Τὰ παιδιά νὰ ἐκφραστοῦν μὲ τὸ δραματικὸ παιχνίδι» Σ.Δ.11, «Νὰ ἐκφραστοῦν μὲ αὐτοσχεδιασμὸ καὶ μίμηση» Σ.Δ. 15). Τὰ παιχνίδια μὲ κίνηση στόχους εἶχαν νὰ βοηθήσουν τὰ παιδιά «Νὰ ἀναπτύξουν τὴν κινητικότητά τους» (Σ.Δ.9) καὶ «Νὰ συμμετάσχουν σὲ παιχνίδια μὲ κανόνες» (Σ.Δ. 17). Μέσω τῆς ἀκρόασης ὕμνων ἀπὸ διαφορετικὲς θρησκείες ἐπιχειρήθηκε τὰ παιδιά «Νὰ ἐκφράζουν τὴ γνώμη τους γιὰ διαφορετικὰ ἀκούσματα» (Σ.Δ.19) καὶ μαθαίνοντας σχετικὰ τραγούδια, «Νὰ ἐκτελοῦν τραγουδώντας» (Σ.Δ.17).

Ἡ χρήση τῆς γλώσσας ὡς βασικοῦ μέσου ἐπικοινωνίας καὶ διδασκαλίας ὀδηγεῖ τὰ παιδιά νὰ κάνουν περιγραφές («Νὰ περιγράφουν τὴν ἐκκλησία τῆς γειτονιάς τους» Σ.Δ.4), καὶ διηγήσεις («Νὰ διηγούνται γιὰ ἓναν γάμο ποὺ παρακολούθησαν» Σ.Δ.12, «Νὰ διηγηθοῦν τὴ βάπτισις τοῦ μικρότερου ἀδελφοῦ τους» Σ.Δ.11). Ἡ καλλιέργεια τοῦ προφορικοῦ λόγου ἐπιχειρεῖται μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς φωνολογικῆς ἐπίγνωσης («Νὰ διακρίνουν καὶ νὰ ξεχωρίζουν τὴ φωνούλα Π» Σ.Δ.10), ἀπὸ τὴν ἐκμάθηση νέων λέξεων («Νὰ γνωρίσουν τὰ ἐπίθετα τῆς Παναγίας» Σ.Δ.1) καὶ ἀπὸ τὴν ἀπομνημόνευση μικρῶν προσευχῶν («Νὰ ἀπομνημονεύουν μικρὰ κείμενα» Σ.Δ.16). Δημιουργώντας μὲ ὑπαγόρευση στὴ νηπιαγωγὸ τὶς δικές τους προσευχές, τὸ γράμμα τους πρὸς τὴν Παναγία, «Τὰ παιδιά μαθαίνουν νὰ διαμορφώνουν κείμενα ποὺ ἔχουν διαφορετικὰ μηνύματα καὶ παραλήπτες» Σ.Δ.7.

Ἄλλη προτεινόμενη δραστηριότητα εἶναι νὰ γίνῃ συζήτηση καὶ ἀναπαράσταση τῆς εἰσόδου σὲ διάφορους χώρους, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν εἴσοδο στὸν χριστιανικὸ ναό, ἀκολούθως στὸ σπίτι μας καὶ μετὰ σὲ διάφορες δημόσιες ὑπηρεσίες ἢ ἰδιωτικὲς ἐπιχειρήσεις. Σκοπὸς αὐτῆς τῆς δραστηριότητος εἶναι στὸ νὰ μάθουν τὰ παιδιά νὰ κινοῦνται καὶ νὰ συμπεριφέρονται σωστὰ στοὺς παραπάνω χώρους εἴτε ἀτομικὰ ἢ ὁμαδικὰ. Ἔχει μάλιστα παρατηρηθεῖ ὅτι ἐνήλικες δὲν γνωρίζουν πῶς νὰ κινηθοῦν σὲ χώρους ὅπως οἱ τράπεζες, οἱ ναοί, ἰατρεία ἢ σὲ κάποιο δημόσιο ὄργανισμὸ.

Τέλος, «Τὰ παιδιά μαθαίνουν νὰ κάνουν συγκρίσεις, ὁμαδοποιήσεις, ἀντιστοιχίσεις» (Σ.Δ.17) μὲ τὴ χρήση στοιχείων ἀπὸ διαφορετικὲς θρησκείες.

Έρευνητική ένότητα: Στοιχεία αξιολόγησης

Στή συνέχεια, στὸν Πίνακα 3, παρουσιάζονται ποσοτικά τὰ στοιχεῖα ἀξιολόγησης τῶν διδασκαλιῶν τῶν φοιτητῶν/τριῶν, κατανεμημένα κατὰ ἀντικείμενο ἀξιολόγησης καὶ στὴν ποιοτικὴ παρουσίαση ποὺ ἀκολουθεῖ ἀναφέρονται οἱ κυριότερες πτυχές τους.

Ἡ ἀξιολόγηση τῶν διδασκαλιῶν, ὅπως παρουσιάζεται στὸν Πίνακα 3, ἀφορᾷ τὴν ἀξιολόγηση κάθε δραστηριότητας ξεχωριστά, τὴν ἀξιολόγηση τῆς σχολικῆς ὁμάδας καὶ τὴ συνολικὴ αὐτοαξιολόγηση τοῦ/τῆς διδάσκοντος/ουσας φοιτητῆ/τριας γιὰ ὅλη τὴ διδασκαλία του/της. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, οἱ ἀριθμοὶ ποὺ ἀναγράφονται στὴν κλίμακα ἀξιολόγησης καὶ ἀναφέρονται στὰ δύο πρῶτα εὐρύτερα ἀντικείμενα (ἀξιολόγηση δραστηριότητας καὶ σχολικῆς ὁμάδας) διαφέρουν ἀπὸ τοὺς ἀριθμοὺς ποὺ ἀναφέρονται στὴν αὐτοαξιολόγηση τοῦ/τῆς διδάσκοντος/ουσας.

Ὡς πρὸς τὴν καταλληλότητα τοῦ περιεχομένου τῶν δραστηριοτήτων, διαπιστώνουμε ὅτι στὴ μεγάλη τους πλειονότητα θεωρήθηκαν ὡς κατάλληλες γιὰ τὴ σχολικὴ ὁμάδα στὴν ὁποία ἐφαρμόστηκαν μὲ βάση τὶς ἀνάγκες, τὶς προϋπάρχουσες γνώσεις καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν παιδιῶν («Τὰ παιδιά ἐνδιαφέρονταν πολὺ γιὰ ὅσα συζητούσαμε» Σ.Δ.1, «Πολλὰ ἀπὸ ὅσα διδάχθηκαν τὰ γνώριζαν ἤδη τὰ παιδιά» Σ.Δ.13, «Τὰ παιδιά διατύπωναν πολλές ἐρωτήσεις, ἰδιαίτερα γιὰ τὰ στοιχεῖα τῶν ἄλλων θρησκειῶν Σ.Δ.20). Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἡ καταλληλότητα τῶν γνώσεων ξεπερνοῦσε τὶς δυνατότητες τῶν παιδιῶν («Τὸ θέμα ἦταν ἀρκετὰ δύσκολο γιὰ τὰ παιδιά» Σ.Δ.6, «Πολλὰ παιδιά δὲν ἐνδιαφέρονταν γιὰ ὅσα λέγαμε» Σ.Δ.17). Ἡ καταλληλότητα περιεχομένου ποὺ ἀξιολογήθηκε μὲ τὴ χαμηλότερη κλίμακα ἀφοροῦσε κυρίως δραστηριότητες μὲ παροχὴ νέων γνώσεων, ἐνῶ στὶς δραστηριότητες τῆς γλώσσας, τῶν εἰκαστικῶν δημιουργιῶν καὶ τῆς θεατρικῆς ἀναπαράστασης ὑπῆρξε περισσότερο θετικὴ ἀξιολόγηση («Ἡ σύνθεση τῆς δικῆς τους προσευχῆς ἄρεσε πολὺ στὰ παιδιά» Σ.Δ.18, «Ἡ δραματοποίηση ἄρεσε πολὺ στὰ παιδιά», Σ.Δ.14, «Ἡ δημιουργία τῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας ἦταν ἀπὸ τὶς καλύτερες δραστηριότητες τῆς διδασκαλίας» Σ.Δ.17).

Ἀνάλογα καὶ ἡ ἐπίτευξη τῶν διδακτικῶν στόχων κάθε δραστηριότητας ἀξιολογήθηκε ἀπὸ πολὺ θετικά («Ἀπὸ τὶς ἐρωτήσεις ἀνακεφαλαιώσης φάνηκε ὅτι τὰ παιδιά εἶχαν κατανοήσει τὸ θέμα» Σ.Δ.15, «Οἱ κατασκευές καὶ οἱ ἀναπαραστάσεις πέτυχαν πολὺ» Σ.Δ.7) ἕως μέτρια («Δὲν

Πίνακας 3. Απόλυτες συχνότητες των στοιχείων αξιολόγησης της διδασκαλίας των φοιτητών/τριών κατά αντικείμενο αξιολόγησης

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ	ΚΛΙΜΑΚΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ			ΣΥΝΟΛΟ
	ΠΛΗΡΗΣ	ΜΕΡΙΚΗ	ΕΛΑΧΙΣΤΗ	
<i>Αξιολόγηση δραστηριότητας</i>				
Καταλληλότητα περιεχομένου	197	37	4	238
Έπίτευξη στόχων	153	72	13	238
Καταλληλότητα διδακτικών μορφών και μεθόδων	203	23	12	238
Καταλληλότητα παιδαγωγικών μέσων και υλικών	221	17	0	238
<i>Αξιολόγηση σχολικής ομάδας</i>				
Συμμετοχή των παιδιών	135	84	19	238
Έλεγχος της σχολικής τάξης	133	57	48	238
<i>Αυτοαξιολόγηση διδάσκουσας</i>				
Παιδαγωγική και διδακτική επάρκεια	13	6	1	20
Αυτοεκπλήρωση φοιτητή/τριας	15	5	0	20
Ανάγκη βελτίωσης	17	3	0	20

ὕπῆρξε ἀπόλυτη ἐπιτυχία ὡς πρὸς τὴν κατάκτηση τῶν νέων γνώσεων ἀπὸ τὰ παιδιά» Σ.Δ.17) καὶ ἀρνητικά («Πολλὰ παιδιά δὲν κατανόησαν τὸ θέμα» Σ.Δ.12). Καὶ πάλι οἱ δραστηριότητες γλώσσας, εἰκαστικῶν καὶ θεατρικῆς τέχνης ἦταν αὐτὲς ποὺ πέτυχαν περισσότερο τοὺς διδακτικούς τοὺς στόχους («Τὰ παιδιά δημιουργώντας τὴ δική τους προσευχή κατάλαβαν τὸ νόημα τῆς προσευχῆς» Σ.Δ.18, «Παίζοντας τὰ πρόσωπα τῆς ἱστορίας, τὰ παιδιά τὴν κατανόησαν καλύτερα» Σ.Δ.3).

Οἱ φοιτητές/τριες χρησιμοποίησαν κυρίως διδακτικὲς μορφές ὅπως τὴ διαλογικὴ («Συζητήσαμε πολὺ μὲ τὰ παιδιά γιὰ τὶς βαπτίσεις ποὺ εἶχαν παρακολουθήσει καὶ μαζὶ στὸ τέλος καταλήξαμε στὸ τί γίνεται σὲ μιὰ βάπτισμα» Σ.Δ.4), τὴν ἐρευνητικὴ («Τὰ παιδιά ἀνέλαβαν νὰ φέρουν τὴν ἐπόμενη ἡμέρα φωτογραφίες καὶ πληροφορίες ἀπὸ τὸν γάμο τῶν γονέων τοὺς ἢ καὶ ἄλλων συγγενῶν καὶ μὲ βάση αὐτὲς συζητήσαμε γιὰ τὸ μυστήριο τοῦ γάμου» Σ.Δ.13), τὴν ὁμαδική («Τὰ παιδιά χωρίστηκαν σὲ ὁμάδες καὶ καθεμιά ἀπὸ αὐτὲς ἀνέλαβε νὰ φτιάξει ἀπὸ ἓνα

ψηφί
διδα
τοῦ
φάν
φοιτ
ἱστο
τοὺς
ἐχεῖν
Ὁ
τοῦς/
φαίνε
τὸ ἐν
ρετικ
μέρει
ἄλλω
ἄρσει
Ἡ
κινήθ
συμμι
συμμι
πολλῶ
ἐνεργ
Σ.Δ.1
σὲ αὐ
ότητα
παιδά
Συμμι
Στὶ
τες ὕπ
συμμι
«Τὴν
αὐτὸ π
δὲν συ
ἐνεργὸ
ὁ ἔλεγχ

φηφιδωτό με την Παναγία» Σ.Δ.11), που άνηκουν στις έμμεσες μορφές διδασκαλίας και κυρίαρχο χαρακτηριστικό τους είναι ο ένεργος ρόλος του μαθητή στην ανακάλυψη της νέας γνώσης. Στις περιπτώσεις που φάνηκε ότι μία μορφή διδασκαλίας δεν είχε θετικό αποτέλεσμα, πολλές φοιτήτριες άλλαζαν σε μία άλλη μορφή («Ξεκίνησα να αφηγοῦμαι την ιστορία της Παναγίας, αλλά μόλις είδα ότι τα παιδιά δεν πρόσεχαν, τους μοίρασα τις εικόνες που είχα ως έποπτικό ὑλικό και ζήτησα από εκείνα να φανταστοῦν τη ζωή της Παναγίας και να την ποῦν» Σ.Δ.16).

Όσον αφορά τὸ έποπτικό ὑλικό (έτοιμο και κατασκευασμένο από τους/τις φοιτητές/τριες) που χρησιμοποιήθηκε, από τη μελέτη των Σ.Δ. φαίνεται ότι ἦταν αρκετό, ποικίλο και συγκέντρωσε την προσοχή και τὸ ενδιαφέρον των παιδιών («Τὰ παιδιά ενδιαφέρθηκαν για τις διαφορετικές εικόνες της Παναγίας και ἄρχισαν να ρωτοῦν διάφορες λεπτομέρειες» Σ.Δ.5, «Τους τράβηξε πολύ την προσοχή ἡ παρουσίαση των ἄλλων θρησκειῶν στὸν ὑπολογιστή» Σ.Δ.14, «Ὁ πίνακας διπλῆς εισόδου ἄρρεσε πολύ στὰ παιδιά και ἀσχολήθηκαν με μεγάλη διάθεση» Σ.Δ.12).

Ἡ συμμετοχή των παιδιών ποικίλλει ἀνά δραστηριότητα, ἀλλά γενικά κινήθηκε σε ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὰ ποσοστά («Τὰ περισσότερα παιδιά συμμετείχαν στις συζητήσεις» Σ.Δ.9, «Σε ὅσα γνώριζαν, τὰ παιδιά συμμετείχαν, στὰ ὑπόλοιπα ἦταν ἀδιάφορα» Σ.Δ.10, «Τὸ θέμα εἶχε πολλή συζήτηση και αὐτὸ κούρασε τὰ παιδιά» Σ.Δ.17, «Ἡ περισσότερο ἐνεργητική συμμετοχή των παιδιῶν ἦταν στὴν κατασκευή της εικόνας» Σ.Δ.14). Τὰ παιδιά με ἔλλιπὴ γνώση της ἑλληνικῆς γλώσσας εἶχαν και σε αὐτὲς τις διδασκαλίες μειωμένη συμμετοχή, εἰδικὰ στις δραστηριότητες που ἀπαιτοῦσαν περισσότερο τὴ γλωσσική ἐπικοινωνία («Δύο παιδάκια που δεν ξέρουν Ἑλληνικά, δεν συμμετείχαν στὴ συζήτηση. Συμετείχαν, ὅμως, στις κατασκευές» Σ.Δ. 8).

Στις πιὸ ἐνδιαφέρουσες και κατανοητές ἀπὸ τὰ παιδιά δραστηριότητες ὑπῆρχε και ὁ μεγαλύτερος ἔλεγχος της σχολικῆς ὁμάδας («Τὰ παιδιά συμμετείχαν στὴ συζήτηση και δεν εἶχαμε πρόβλημα ἀπειθαρχίας» Σ.Δ.6, «Τὴν ὥρα της κατασκευῆς ὅλοι ἀσχολοῦνταν με προσοχή και ἡσυχία με αὐτὸ που ἔφτιαχναν» Σ.Δ.8). Εἶναι ἀναμενόμενο ότι στις περιπτώσεις που δεν συγκεντρωνόταν τὸ ενδιαφέρον των παιδιῶν και δεν ἐπιτυγχανόταν ἡ ἐνεργὸς συμμετοχή τους στὸ μάθημα, διασαλευόταν σε μεγάλο βαθμὸ και ὁ ἔλεγχος της σχολικῆς ὁμάδας («Αὐτοὶ που δεν συμμετείχαν στὴ συζήτηση

πείραζαν και τους άλλους» Σ.Δ.12, «Τὰ δύο παιδιά που δὲν γνωρίζουν καλά τὴν Ἑλληνική, ἀδιαφοροῦσαν καὶ ἔκαναν φασαρία» Σ.Δ.7).

Μέσα ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ συγκεκριμένου θέματος οἱ φοιτητές/τριες εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀξιολογήσουν καὶ τὶς διδακτικὲς τους ικανότητες. Ὅσοι/ες ἀξιολογοῦσαν θετικότερα τὴν ἐπίτευξη τῶν διδακτικῶν στόχων, τὴν καταλληλότητα τοῦ περιεχομένου διδασκαλίας καὶ τὴ συμμετοχὴ τῶν παιδιῶν, ἀξιολογοῦσαν καὶ θετικότερα τὴν παιδαγωγικὴ καὶ διδακτικὴ τους ἐπάρκεια («Νομίζω ὅτι μπορῶ νὰ διδάσκω ἀποτελεσματικὰ καὶ δύσκολα θέματα ὅπως τὸ συγκεκριμένο» Σ.Δ.14, «Θεωρῶ ὅτι ἐλέγχω ἄνετα τὴν τάξη καὶ ἐνεργοποιῶ τὰ παιδιά» Σ.Δ.9) ἀπὸ ἐκείνους/ες που ἀντιμετώπισαν περισσότερες δυσκολίες κατὰ τὴ διδασκαλία τοῦ θέματος καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς ομάδας («Πιστεύω ὅτι ἓνα τέτοιο θέμα δυσκολεύει καὶ ἔμπειρες νηπιαγωγούς» Σ.Δ.17). Ἀνάλογα τοποθετήθηκαν καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν προσωπικὴ τους αὐτοεκπλήρωση ὡς ἐκπαιδευτικῶν μέσα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη διδασκαλία («Γενικά, εἶμαι πάρα πολὺ ἱκανοποιημένη μὲ τὸ συνολικὸ ἀποτέλεσμα» Σ.Δ.14, «Αἰσθάνθηκα πολὺ ὄμορφα, γιατί τὸ ἐνδιαφέρον τῶν παιδιῶν γιὰ τὸ θέμα εἶχε αὐξηθεῖ σὲ μεγάλο βαθμό» Σ.Δ.5, «Εἶχα καὶ καλύτερες στιγμὲς στὴν Πρακτικὴ Ἀσκηση» Σ.Δ.16). Τέλος, ὅλοι/ες οἱ φοιτητές/τριες ἀναγνωρίζουν καὶ ἐπισημαίνουν τὴν ἀνάγκη βελτίωσής τους σὲ ἀρκετοὺς καὶ διαφορετικοὺς τομεῖς («Χρειάζεται καλύτερη προετοιμασία γιὰ τέτοια δύσκολα θέματα» Σ.Δ.1, «Ὁ ἐκπαιδευτικὸς πρέπει νὰ ἔχει πολλὰ γνώσεις γιὰ νὰ τὰ καταφέρει» Σ.Δ.13, «Πρέπει νὰ βελτιωθῶ στὸν ἔλεγχο τῆς τάξης» Σ.Δ.11).

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας μᾶς ὀδηγοῦν σὲ ἐνδιαφέροντες προβληματισμοὺς σχετικὰ μὲ τὴ διδασκαλία θρησκευτικῶν θεμάτων στὸ νηπιαγωγεῖο.

Ἡ προσέγγιση τοῦ θέματος τῆς διδασκαλίας μέσα ἀπὸ ποικίλους κλάδους τοῦ Δ.Ε.Π.Π.Σ. δείχνει ὅτι ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν θεμάτων στὸ νηπιαγωγεῖο εἶναι διακλαδική, διεπιστημονική¹⁸ καὶ δὲν

18. ΧΡΥΣΑΦΙΔΗΣ 2009, ΣΦΥΡΟΡΑ 2002, SEEFELDT 2005, WALMSLEY AND WING 2004.

περι-
συνή-
Ἡ πε-
(π.χ.
ψηφι-
τικοί
παιδ-
σης 1
Ὁ
δείχν-
ρίζει
γιὰ α-
καὶ ἰ-
ἐμπει-
τους²
πρὸς
Ἡ
μέσα
χθοῦ
συνδι-
Ἀν-
τις φ-
νται
παιδι-
εἶναι
μὲ τὸ
έορτέ
γεννο-
νται

19. Ν
20. JA
21. D
22. Y
23. Si

ζουν

τριες

ητες.

ητων,

ποχή

ιδι-

τικά

έγχω

; πού

ιατος

λεύει

έ,τι

ε από

μένη

γιατί

θμό»

Δ.16).

ν την

Χρει-

1, «'Ο

έρει»

ηματι-

ωγείο.

κίλους

ντικών

αί δέν

14.

περιορίζεται σε άπλη παροχή θρησκευτικών γνώσεων, όπως θεωρείται συνήθως ότι συμβαίνει με το μάθημα των Θρησκευτικών στο σχολείο. Η προσέγγιση των θρησκευτικών θεμάτων μέσα και από τη λογοτεχνία (π.χ. προσευχές, ποιήματα, διηγήματα), τις εικαστικές τέχνες (εικόνες, ψηφιδωτά, αγάλματα) την αρχιτεκτονική (ναοί), τη μουσική (θρησκευτικοί ύμνοι και τραγούδια), τη λαογραφία (ήθη και έθιμα) βοηθούν τα παιδιά να προσεγγίζουν καλύτερα τη θρησκεία ως ένα μέσο κατανόησης της ανθρώπινης έμπειρίας¹⁹.

Ο ύψηλός αριθμός δραστηριοτήτων που αναφέρονται σε άλλες θρησκείες δείχνει ότι η διδασκαλία για θέματα της χριστιανικής θρησκείας δεν περιορίζει τις γνώσεις των παιδιών στην επικρατούσα θρησκεία, αλλά οι γνώσεις για αυτήν αποτελούν το έναυσμα ώστε τα παιδιά να γνωρίσουν την ύπαρξη και άλλων θρησκειών. Να αντιληφθούν τις διαφορετικές θρησκευτικές έμπειρίες άλλόθρησκων²⁰ και να σεβαστούν το δικαίωμά τους στη λατρεία τους²¹. Το κυριότερο μήνυμα που μεταδόθηκε ήταν η έννοια της Αγάπης προς κάθε άνθρωπο ανεξάρτητα από τη θρησκεία του²².

Η έπίτευξη στόχων από ποικίλα μέρη του Δ.Ε.Π.Π.Σ. δείχνει ότι μέσα από τη διδασκαλία θρησκευτικών θεμάτων μπορούν να έπιτευχθούν πολλοί στόχοι του αναλυτικού προγράμματος και όχι μόνο όσοι συνδέονται με το θρησκευτικό μάθημα²³.

Από την αξιολόγηση των διδασκαλιών από τους/τις ίδιους/ες τους/τις φοιτητές/τριες φάνηκε ότι τα θρησκευτικά θέματα, όταν προέρχονται από τον χώρο των έμπειριών, βιωμάτων και πρώτων γνώσεων των παιδιών (π.χ. βαπτιστικό όνομα, βάπτιση, σημαντική χριστιανική έορτή), είναι κατάλληλα για να διδαχθούν στο νηπιαγωγείο. Θέματα σχετικά με τα ονόματα των παιδιών και τους Άγιους, τις μεγάλες χριστιανικές έορτές που αποτελούν σημαντικά κοινωνικά όρόσημα (π.χ. Χριστούγεννα: δώρα, σχολικές διακοπές), τα μυστήρια της Έκκλησίας συνδέονται με τις γνώσεις και έμπειρίες των παιδιών και μπορούν να αποτε-

19. NORD 1995.

20. JACKSON 2004.

21. DEVER, WHITAKER AND BYRNES 2001.

22. ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι. 2003.

23. SEEFELDT 2005, ΝΤΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΣΟΥΣΟΓΛΟΥ 2007.

λέσουν τὸ ἔναυσμα γιὰ σχετικὲς διδασκαλίες, οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ ἐπεκταθοῦν καὶ σὲ ἄλλα χριστιανικὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ σὲ θέματα γιὰ ἄλλες θρησκείες.

Ἡ καταλληλότητα τοῦ περιεχομένου τῶν θρησκευτικῶν θεμάτων καὶ ἡ ἐπιλογή τῶν κατάλληλων διδακτικῶν μεθόδων εἶναι αὐτὲς ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἐπίτευξη τῶν στόχων κάθε διδασκαλίας. Οἱ στόχοι αὐτοὶ πρέπει νὰ λαμβάνουν πάντα ὑπόψη τους τὶς ικανότητες, τὶς ἀνάγκες καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν παιδιῶν. Ἐπειδὴ στὰ θρησκευτικὰ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς στόχους εἶναι ἀφηρημένοι καὶ δυσνόητοι γιὰ παιδιὰ ποὺ δὲν ἔχουν φθάσει ἀκόμα στὸ στάδιο τῆς ἀφηρημένης σκέψης (abstract thought), εἶναι σημαντικό νὰ ἐπιλέγονται στόχοι σχετικοὶ μὲ τὴν ἀρχικὴ γνωριμία τῶν παιδιῶν μὲ θέματα τῆς θρησκευτικῆς πίστεως (π.χ. τί γιορτάζουμε – γνωσιακὴ προσέγγιση, τί ἔγινε τότε – ἱστορικὴ προσέγγιση, πῶς γιορτάζουμε – λατρευτικὴ καὶ λαογραφικὴ προσέγγιση) καὶ ὄχι στόχοι σχετικοὶ μὲ τοὺς ἰδιαιτέρους συμβολισμοὺς κάθε στοιχείου (π.χ. συζητάμε πῶς βαπτίστηκε ὁ Ἰησοῦς στὸν Ἰορδάνη ποταμό, πῶς βαπτίζομαστε ἐμεῖς σήμερα, ἀλλὰ δὲν ἀναλύουμε τὸν συμβολισμό κάθε στοιχείου τῆς βάπτισσης ὅπως ὁ συμβολισμὸς τοῦ ὕδατος, τοῦ ἐλαίου, τῆς κουρᾶς κ.ἄ.).

Οἱ μορφὲς διδασκαλίας ποὺ ταιριάζουν περισσότερο στὴ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν θεμάτων φαίνεται ὅτι εἶναι οἱ μαθητοκεντρικὲς μορφές. Οἱ φοιτητὲς/τριες χρησιμοποίησαν διαλογικὴ, ὁμαδική, ἐρευνητικὴ μορφή διδασκαλίας, οἱ ὁποῖες εἶναι περισσότερο ἀποτελεσματικὲς στὴ διδασκαλία τῶν κοινωνικῶν σπουδῶν²⁴. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ δείχνει ὅτι ἡ παραδοσιακὴ ἄποψη ὅτι ὁ μονόλογος τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἀποτελεῖ τὴν κύρια μορφή διδασκαλίας δὲν εἶναι σωστή.

Ἡ μεγάλη ποικιλία τῶν ἐκπαιδευτικῶν παιδαγωγικῶν ὕλικῶν ποὺ ὑπάρχουν σχετικὰ μὲ τὴ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν (εἰκόνες ἀπὸ τὸ internet, φωτογραφίες, ἀπεικονίσεις θρησκευτικῶν συμβόλων), τὰ ποικίλα ὕλικὰ ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὶς κατασκευὲς καὶ στὶς δραματοποιήσεις-ἀναπαραστάσεις (πηλὸς, χαρτιὰ καὶ χρώματα ὄλων τῶν εἰδῶν, ὑφάσματα κ.ἄ.), δείχνουν ὅτι ἡ διδασκαλία τῶν θρησκευτικῶν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπολύτως ἐποπτικὴ καὶ νὰ διαθέτει μία ποικιλία ὕλικῶν ποὺ

24. ΕΛΕΥΘΕΡΑΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ 2015.

νά
γιά

των

του

ποι

και

από

ουν

η),

μία

με –

τά-

ετι-

άμε

ιστε

της

ά.).

κα-

ικές

υνη-

ατι-

κυτό

ικού

που

το το

κίλα

ποι-

δών,

τορεί

που

είναι διαθέσιμα, φθηνά και αξιοποιήσιμα με πολλούς τρόπους²⁵.

Όσον αφορά τη συμμετοχή των παιδιών, φαίνεται ότι αυτή δεν επιτυγχάνεται πάντα. Πολλοί παράγοντες επηρεάζουν αυτό το αποτέλεσμα. Το ενδιαφέρον του παιδιού για το θέμα της διδασκαλίας, οι σχετικές εμπειρίες, γνώσεις και τα βιώματα που έχει από το οικογενειακό και στενό κοινωνικό του περιβάλλον, το είδος των δραστηριοτήτων, ή μέθοδος διδασκαλίας, ή επιλογή και χρήση παιδαγωγικού υλικού από τους/τις φοιτητές/τριες είναι κάποιοι από τους παράγοντες αυτούς. Έπομένως, δεν είναι σαφής ο βαθμός στον οποίο το θέμα της διδασκαλίας ευθύνεται για τη συμμετοχή των παιδιών στη διδασκαλία. Αυτό θα μπορούσε να διαπιστωθεί αν διαθέταμε και συγκρίναμε στοιχεία σχετικά με τη συμμετοχή των παιδιών και σε διδασκαλίες με άλλα θέματα (π.χ. από το φυσικό περιβάλλον, τη γλώσσα, τα μαθηματικά κ.ά.), δυνατότητα που δεν υπήρχε στη συγκεκριμένη έρευνα. Από τις αυτοαξιολογήσεις των φοιτητών/τριών προκύπτει ότι όσο περισσότερες αρχικές γνώσεις είχαν τα παιδιά για κάποιο θέμα και όσο πιο μαθητοκεντρική ήταν η μέθοδος διδασκαλίας τόσο περισσότερο συμμετείχαν στη διδασκαλία. Η ύπαρξη αλλόγλωσσων μαθητών πρέπει να λαμβάνεται υπόψη τόσο κατά τον σχεδιασμό δραστηριοτήτων όσο και κατά την επιλογή μεθόδων διδασκαλίας, ώστε να υποβοηθείται ή ενεργός συμμετοχή και αυτών των παιδιών.

Η μη συμμετοχή των παιδιών στη διδασκαλία κάνει τα παιδιά να μην προσέχουν στη διδασκαλία και να εμφανίζουν στοιχεία άπειθαρχίας στην τάξη. Ο μόνος τρόπος για την εξασφάλιση του καλύτερου δυνατού ελέγχου της τάξης είναι η ενεργός εμπλοκή των παιδιών στη διδασκαλία.

Μέσα από τη διδασκαλία τους για την Παναγία και τις θρησκείες, οι φοιτητές/τριες αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους ως εκπαιδευτικό, αναγνωρίζουν τις ικανότητές τους, εντοπίζουν τις ελλείψεις τους και επισημαίνουν τις ανάγκες βελτίωσής τους. Τα στοιχεία αυτά, αν και είναι θετικά, δεν μπορούν να αποδοθούν στο θέμα της διδασκαλίας (Παναγία), διότι δεν γνωρίζουμε πώς οι φοιτητές/τριες υποβοηθούνται στη συνειδητοποίησή τους ως εκπαιδευτικών μέσα από τη διδασκαλία

25. AAR 2010, Nord 1995.

άλλων θεμάτων (π.χ. από το φυσικό περιβάλλον, τη γλώσσα, τα μαθηματικά κ.ά.). Πάντως, θεωρούν το θρησκευτικό θέμα δύσκολο, απαιτητικό ως προς τις γνώσεις και την προετοιμασία που απαιτεί ή διδασκαλία του, ενώ δεν έχουν βοήθεια σε αυτό από τον *Όδηγό Νηπιαγωγού*²⁶.

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η γενίκευση των αποτελεσμάτων της έρευνάς μας περιορίζεται από το συγκεκριμένο θέμα (Η Παναγία), από τον μικρό αριθμό διδασκαλιών και την εφαρμογή τους σε μία και μόνο μικρή γεωγραφική περιοχή, την πόλη του Ρεθύμνου. Επίσης, οι φοιτητές/τριες για τις διδασκαλίες τους συμβουλευόνταν και βοηθούνταν από τον επόπτη καθηγητή και τις νηπιαγωγούς των τμημάτων άσκησης. Ακόμα, η μέθοδος που ακολουθήσαμε κατά την έρευνά μας (μελέτη περιεχομένου στα σχέδια διδασκαλίας) δεν μπορεί πάντα να αποδώσει με τον πληρέστερο τρόπο την υλοποίηση του σχεδίου διδασκαλίας.

Επομένως, για την καλύτερη διερεύνηση της διδασκαλίας, η έρευνα πρέπει να συγκεντρώσει δεδομένα από μεγαλύτερο δείγμα διδασκαλιών, γεωγραφικά περισσότερα διασκορπισμένων, οι οποίες θα αφορούν ποικίλα θέματα διδασκαλίας των Θρησκευτικών (π.χ. Χριστούγεννα, Πάσχα, γάμος κ.ά.), ώστε να προκύψουν έγκυρότερα αποτελέσματα για τη διδασκαλία των Θρησκευτικών στο νηπιαγωγείο. Η καταγραφή των διδασκαλιών των εργαζόμενων νηπιαγωγών και όχι των άσκούμενων φοιτητών/τριών θα μάς επιτρέψει να έχουμε μία πιο σαφή εικόνα σχετικά με το τί και πώς διδάσκεται στα ελληνικά νηπιαγωγεία. Ο εμπλουτισμός των μεθόδων έρευνας με την παρατήρηση διδασκαλιών θρησκευτικών θεμάτων, με συνεντεύξεις από εκπαιδευτικούς, παιδιά και γονείς του νηπιαγωγείου, με την καταγραφή σε ημερολόγιο βασικών στοιχείων της διδασκαλίας, με την αξιολόγηση του portfolio των παιδιών που αφορά τη συγκεκριμένη διδασκαλία, θα μάς δώσει περισσότερα στοιχεία, ώστε να αξιολογήσουμε έπαρκέστερα τη διδασκαλία των Θρησκευτικών στο νηπιαγωγείο και να διατυπώσουμε προτάσεις για τη βελτίωσή της.

26. ΔΑΦΕΡΜΟΥ Κ.Α. 2006.

Θεωρούμε ότι είναι αναγκαίο οι νηπιαγωγοί να υποστηριχθούν στη διδασκαλία των Θρησκευτικών από τον *Όδηγό Νηπιαγωγού*²⁷, ο οποίος δέν παρέχει σχετικές οδηγίες και παραδείγματα για τη διδασκαλία θρησκευτικών θεμάτων. Είναι ανάγκη ο *Όδηγός* να εμπλουτιστεί ώστε οι νηπιαγωγοί να έχουν έναν βασικό άξονα για να σχεδιάζουν τη διδασκαλία τους, ή τις σχολικές θρησκευτικές εορτές (π.χ. Χριστούγεννα, Πάσχα κ.ά.) στην πολυπολιτισμική και πολυθρησκευτική κοινωνία.

Η έρευνά μας έδειξε ότι θρησκευτικά θέματα που ξεκινούν από τις γνώσεις και τις εμπειρίες των παιδιών μπορούν να αποτελέσουν την άφετηρία για καλύτερη γνώση και κατανόηση των θεμάτων, αλλά και την άφορμή για αναφορά σε άλλες θρησκείες, τις οποίες δέν γνωρίζουν. Έπομένως, ή διδασκαλία θρησκευτικών θεμάτων πρέπει να αντιμετωπίζεται όχι ως κατήχηση που κλείνει τον τρόπο σκέψης των παιδιών, αλλά ως άνοιγμα της σκέψης τους στον τρόπο με τον όποιον οι άνθρωποι προσεγγίζουν τη θρησκευτική πίστη. Άλλωστε, ή θρησκευτική πίστη άποτελεί σημαντικό πολιτισμικό χαρακτηριστικό κάθε κοινωνίας²⁸. Η άποψη αυτή βοηθάει τον εκπαιδευτικό να άντιληφθεί ότι με τη διδασκαλία θρησκευτικών θεμάτων δέν προσηλυτίζει τους μαθητές του, αλλά (σεβόμενος πάντα τις θρησκευτικές τους έπιλογές), αναπτύσσει τη σκέψη και τα κοινωνικά τους συναισθήματα²⁹.

Καλό είναι οι νηπιαγωγοί να μη φοβούνται τη διδασκαλία θρησκευτικών θεμάτων, αλλά καλά πληροφορημένοι για τó θέμα διδασκαλίας να τó συνδέουν με εμπειρίες και ένδιαφέροντα των παιδιών, σχεδιάζοντας και άνασχεδιάζοντας μαζί τους δραστηριότητες από ποικίλα μέρη τού άναλυτικού προγράμματος. Βασικά θέματα της χριστιανικής θρησκείας (π.χ. Παναγία) μπορούν να διδαχθούν σε παιδιά νηπιαγωγείου, προσφέροντας άφενός γνώσεις για ποικίλα στοιχεία της χριστιανικής θρησκείας και άφετέρου εύκαιρίες κατανόησης τού θρησκευτικού φαινομένου. Έπίσης, οι έπισκέψεις σε χριστιανικούς ναούς βοηθούν τά παιδιά στην καλύτερη κατανόηση των θεμάτων αυτών και ή έπίσκεψη και σε χώρους

27. ΔΑΦΕΡΜΟΥ Κ.Α. 2006.

28. HAYNES 2010.

29. JACKSON 2004.

λατρείας άλλων θρησκειών (ἐφόσον εἶναι ἐφικτή) προσφέρει ιδιαίτερα στην εὐρύτερη θέαση τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου.

Ὡστόσο, ἡ ἔρευνά μας ἔδειξε ὅτι βασικά θέματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας (π.χ. Παναγία) μποροῦν νὰ διδαχθοῦν σὲ παιδιὰ νηπιαγωγείου, προσφέροντας γνώσεις γιὰ ποικίλα στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας (Ἱερά Μυστήρια, Ἅγιοι κ.ἄ.), γιὰ ἐθιμικὲς καὶ λατρευτικὲς πτυχὲς καὶ μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἓνα πρῶτο βῆμα γιὰ νὰ κατανοήσουν τὰ παιδιὰ τὴν παγκοσμιότητα τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου μέσω τῆς ὑπαρξῆς διαφορετικῶν θρησκειῶν καὶ νὰ ἀντιληφθοῦν τὸ κυριότερο μῆνυμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὴν ἀγάπη πρὸς ὅλους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΑΪΡΙΝΟΥ ΚΑΙ ΚΑΜΑΡΟΥΔΗΣ 2004: Κ. Βαΐρινοῦ, Στ. Καμαρούδης, «Ἡ ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἀγωγή στὸ νηπιαγωγεῖο: Ἀπὸ τὴν “Ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴν μόρφωσιν τῶν παιδῶν” στὰ θρησκευτικὰ τῆς διαθεματικῆς προσέγγισης». Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, *Ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ Ἀνάπτυξη καὶ Ἀγωγή τοῦ Παιδιοῦ* (14-15 Νοεμβρίου 2003). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Σχολὴ Ἐπιστημῶν Ἀγωγῆς, Παιδαγωγικὸ Τμῆμα Προσχολικῆς Ἐκπαίδευσης 2004, 206-219.
- Γεώργιος Νικομηδεῖας, *Λόγος ε΄*. Ἐγκώμιον εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐν τῷ ναῷ καὶ ἀφιέρωσιν τῷ Θεῷ κατὰ τὴν ἱστορίαν, P.G. 100, 1401-1420.
- Γεώργιος Νικομηδεῖας, *Λόγος στ΄*. Εἰς τὰ Εἰσόδια τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, P.G. 100, 1419 – 1440.
- ΔΑΦΕΡΜΟΥ Κ.Α. 2006: Χ. Δαφέρμου, Π. Κουλούρη, Ε. Μπασαγιάννη, ὙΠ.Ε.Π.Θ. – Π.Ι. (2006). *Ὁδηγὸς Νηπιαγωγοῦ. Ἐκπαιδευτικοὶ Σχεδιασμοί. Δημιουργικὰ Περιβάλλοντα Μάθησης*. Ἀθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. 2006.
- ΕΛΕΥΘΕΡΑΚΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ 2015: Θ. Ἐλευθεράκης, Β. Οἰκονομίδης, «Οἱ Κοινωνικὲς Σπουδὲς στὸ Διαθεματικὸ Πρόγραμμα Σπουδῶν τοῦ ἑλληνικοῦ νηπιαγωγείου καὶ ἡ κοινωνικοποίηση τοῦ παιδιοῦ». Σπ. Πανταζής, Ἐλ. Μαράκη, Μ. Καδιανάκη, Ἐμμ. Μπελαδάκης (ἐπιμ.), Πρακτικὰ 1ου Πανελληνίου Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου *Τὸ σύγχρονο σχολεῖο μέσα*

- ἀπό τὸ πρίσμα τῶν Ἀνθρωπιστικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν. Ἀπὸ τὴ θεωρία στὴν καθημερινὴ πρακτικὴ. Ἡράκλειο: Ι.Α.Κ.Ε., 390-398. Διαθέσιμο (20.1.2020) στὸ <https://iake.weebly.com/praktika2015.html>
- Ι.Ε.Π. 2014: Ἴνστιτούτο Ἐκπαιδευτικῆς Πολιτικῆς, *Πρόγραμμα Σπουδῶν Νηπιαγωγείου*. Ἀθήνα: Ι.Ε.Π. 2014.
- ΚΙΤΣΑΡΑΣ 2004: Γ. Κίτσαράς, *Διδακτικὴ Μεθοδολογία. Προγράμματα Προσχολικῆς Ἀγωγῆς*. Ἀθήνα: ἔκδ. τοῦ συγγραφέα 2004.
- ΝΤΟΛΙΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ ΣΟΥΣΛΟΓΛΟΥ 2007: Ἐ. Ντολιοπούλου, Κ. Σουσιλόγλου, «Ἀπόψεις νηπιαγωγῶν γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Δ.Ε.Π.Π.Σ. γιὰ τὸ νηπιαγωγεῖο». *Ἐρευνώντας τὸν Κόσμο τοῦ Παιδιοῦ* 7 (2007), 123-149.
- ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ 2016: Β. Οἰκονομίδης, «Γνώσεις καὶ ἀξίες στὰ προγράμματα Κοινωνικῶν Σπουδῶν τοῦ ἑλληνικοῦ νηπιαγωγείου». Πρακτικὰ Του Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου Ἱστορίας τῆς Ἐκπαίδευσης μὲ διεθνή συμμετοχὴ, *Ποιὰ γνώση ἔχει τὴ μεγαλύτερη ἀξία; Ἱστορικὲς-Συγκριτικὲς προσεγγίσεις*. Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρῶν, 73-86. Διαθέσιμο (20.1.2020) στὸ <http://eriande-elemedu.e-millescreations.com/>
- ΣΤΑΥΡΙΑΝΟΣ 2019: Κ. Σταυριανός, *Ὁρθόδοξη Πατερικὴ Θεολογία καὶ Διδασκαλία*. Θεσσαλονίκη: Μπαρμπουνάκης 2019.
- ΣΦΥΡΟΕΡΑ 2002: Μ. Σφυρόερα, *Διαθεματικὴ Προσέγγιση τῆς Γνώσης*. Ἀθήνα: ὙΠ.Ε.Π.Θ. – Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Ἐκπαίδευση Μουσειομανοπαίδων – Κλειδιά καὶ Ἀντικλείδια 2002.
- ὙΠ.Ε.Π.Θ.-Π.Ι. 2003: Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων – Παιδαγωγικὸ Ἴνστιτούτο, *Διαθεματικὸ Ἐνιαῖο Πλαῖσιο Προγραμμάτων Σπουδῶν (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) γιὰ τὸ Νηπιαγωγεῖο*. Ἀθήνα: Παιδαγωγικὸ Ἴνστιτούτο 2003.
- ΧΡΥΣΑΦΙΔΗΣ 2009: Κ. Χρυσαφίδης, *Διαθεματικὴ Προσέγγιση τῆς Γνώσης*. Ἀθήνα: Δίπτυχο 2009.
- AAR 2010: American Academy of Religion, *Guidelines for Teaching About Religion in K-12 Public Schools in the United States*. Retrieved (May 2014) from <https://www.aarweb.org/sites/default/files/pdfs/Publications/epublications/AARK-12CurriculumGuidelines.pdf>
- DEVER, WHITAKER, AND BYRNES 2001: M. Dever, M. Whitaker, D. Byrnes, “The 4th R: Teaching about religion in the public schools”. *The Social Studies* 92 (5), 220-229.

- HAYNES 2010: Ch. C. Haynes, *A Teacher's Guide to Religion in the Public Schools*. First Amendment Center. Nashville. Retrieved (May 2014) from <http://www.freedomforum.org/publications/first/teachersguide/teachersguide.pdf>
- JACKSON 2004: R. Jackson, *Rethinking Religious Education and Plurality: Issues in Diversity and Pedagogy*. Issues in diversity and pedagogy. London: Routledge Falmer 2004.
- MERTENS 1998: D. Mertens, *Research Methods in Education and Psychology. Integrating Diversity with Quantitative and Qualitative Approaches*. London: Sage 1998.
- MOORE 2006: D. L. Moore, *Overcoming Religious Illiteracy: A Cultural Studies Approach*. World History Connected. Retrieved (May 2014) from <http://worldhistoryconnected.press.uiuc.edu/4.1/moore.html>
- NEUENDORF 2002: K. Neuendorf, *The content analysis guidebook*. London: Sage 2002.
- NORD 1995: W. Nord, *Religion and American Education: Rethinking a National Dilemma*. The University of North Carolina Press 1995.
- OIKONOMIDIS 2013: V. Oikonomidis, "Social Studies in the Cross Thematic Integrated Curriculum for Kindergarten in Greece". *Global Education Review* 1 (6) (2013), 69-79.
- OSCE-ODIHR 2007: Organization for Security and Cooperation in Europe, Office for Democratic Institutions and Human Rights, *Advisory Council of Experts on Freedom of Religion or Belief. Toledo Guiding Principles on Teaching About Religions and Beliefs in Public Schools*. Warsaw: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. Retrieved (May 2014) from <http://www.osce.org/odihr/29154?download=true>
- SEEFELDT 2005: C. Seefeldt, *How to Work with Standards in the Early Childhood Classroom*. New York: Teachers College Press 2005.
- TISCHENDORF 1853: C. Tischendorf, *Evangelia Apocrypha, Πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου*. Lipsiae 1853.
- WALMSLEY AND WING 2004: B. B. Walmsley, D. R. Wing, *Welcome to Kindergarten. A Month by Month Guide to Teaching and Learning*. NH: Portsmouth 2004.